

ՀՏԴ 581.8Բուսաբանություն*Կարինե ԲԱԼԱՅԱՆ**ԱրՊՀ կենսաբանության և քիմիայի ամբիոնի դոցենտ, կ.գ.թ.**E-mail: balayan-karine@mail.ru**Աիդա ԹՈՐՈՍՅԱՆ**ԱրՊՀ կենսաբանության և քիմիայի ամբիոնի դոցենտ, կ.գ.թ.**E-mail: aidatorosyan@mail.ru**Մերի ԱՌՈՒՇԱՆՅԱՆ**ԱրՊՀ մագիստրոս**E-mail: meri.arushanian@mail.ru**Լիա ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ**ԱրՊՀ մագիստրոս**E-mail: lia.beglaryan77@mail.ru*

ԱՐՑԱԽԻ ՖԼՈՐԱՅԻ ԱՍՏՂԱԾԱՂԿԱԶԳԻՆԵՐԸ (*ASTERACEAE*), ՆՐԱՆՑ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արցախի ֆլորան շատ հարուստ և բազմազան է: Կարևոր դիրք են զբաղեցնում *աստղաձաղկազգիների* ընտանիքի ներկայացուցիչները, որոնք համարվում են արժեքավոր բուսատեսակներ՝ դեղատու, գեղազարդային, ներկատու, եթերայուղատու, համեմունքային, սննդային և այլն: Արցախի բուսական ծածկույթում աստղաձաղկազգիներից գերիշխող են հետևյալ ցեղերը՝ կաթնբեկ (*Sonchus*), կաթնափուշ, մարեմփուշ (*Silybum*), հազարատերևուկ (*Achillea*), օշինդր (*Artemisia*), կռատուկ (*Arctium*), խատուտիկ (*Taraxacum*), ոզնագլխիկ (*Echinops*), եղերդակ (*Cichorium*), աղյուծատամ (*Leontodon*) և այլն: Աստղաձաղկազգիների կառուցվածքային առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունները թվային մանրադիտակի միջոցով հնարավորություն են տվել գրանցել բուսական հյուսվածքների անատոմիական կազմությունը:

Բանալի բառեր՝ աստղածաղկազգիներ, դեղատու բույսեր, կաթնափուշ, խատուտիկ, եղերդակ, կռատուկ, հազարատերևուկ, օշինդր, ոգնագլխիկ, աշյուծատամ:

К. Балаян, А. Торосян, М. Арушанян, Л. Бегларян
АСТРОВЫЕ (ASTERACEAE) ФЛОРЫ АРЦАХА, ИХ
СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Флора Арцаха очень богата и разнообразна. Во флоре Арцаха важное место занимают представители семейства Астровых, которые считаются ценными видами растений: лекарственными, декоративными, красильными, эфиромасличными, пряными, пищевыми и др. В растительности Арцаха преобладают следующие роды: Осо́т (*Sonchus*), Расторопи́ша (*Silybum*), Тысячелистни́к (*Achillea*), По́лынь (*Artemisia*), Ло́пух (*Arctium*), Одуванчик (*Taraxacum*), Мордовник (*Echinops*), Цикори́й (*Cichorium*), Кульба́ба (*Leontodon*) и другие. Исследования структурных свойств астровых с помощью цифрового микроскопа позволили идентифицировать анатомическое строение растительных тканей.

Ключевые слова: астровые, лекарственные растения, расторопиша, одуванчик, цикорий, лопух, тысячелистник, полынь, мордовник, кульбаба.

K. Balayan, A. Torosyan, M. Arushanyan, L. Beglaryan
ASTERACEAE FLORA OF ARTSAKH, THEIR STRUCTURAL
FEATURES

The flora of Artsakh is very rich and varied. An important place in the flora of Artsakh is occupied by representatives of the Astrov family, which are considered valuable plant species: medicinal, ornamental, dyeing, essential oil, spicy, food, etc. The vegetation of Artsakh is dominated by the following genera: *Sonchus*, *Silybum*, *Achillea*, *Artemisia*, *Arctium*, *Taraxacum*, *Echinops*, *Cichorium*, *Leontodon* and others. Studies of the structural properties of Asteraceae using a digital microscope made it possible to identify the anatomical structure of plant tissues.

Key words: Asteraceae, medicinal plants, *Silybum*, *Taraxacum*, *Cichorium*, *Arctium*, *Achillea*, *Artemisia*, *Echinops*, *Leontodon*.

Աստղածաղկազգիների ընտանիքը (*Compositae* կամ *Asteraceae*) երկշաքիլավորների ամենաընդարձակ ընտանիքներից մեկն է, նրա մեջ հաշվվում են 27 773 տեսակ և 1765 ցեղ: Ընտանիքում գերակշռող մեծամասնությունը կազմում են խոտաբույսերը [2]:

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել ու ներկայացնել Արցախի ֆլորայի աստղածաղկազգիների կարգաբանական բազմազանությունը, նրանց մանրադիտակային ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև արտազատող հյուսվածքի տարբեր տարրերի անատոմիական կազմությունը: Աստղածաղկազգիների ընտանիքի կարգաբանական բազմազանության վերլուծության և մանրադիտակային ուսումնասիրությունների համար հիմք են

հանդիսացել դաշտային հետազոտությունները, բուսանմուշների հերբարիումային հավաքներն ու գրական աղբյուրները [1, 3, 7]:

Հերբարիումային մեթոդի շնորհիվ իրականացրել ենք աշխատանքում ընդգրկված աստղաձաղկազգիների ներկայացուցիչների չորացումը հերբարիումային ցանցի միջոցով: Աստղաձաղկազգիների տեսակային կազմը որոշել ենք բուսաբանության մեջ ընդունված դասական որոշիչներով [4, 5, 6]:

Սույն աշխատանքի հետազոտության մեթոդներից է նաև մանրադիտակային ուսումնասիրությունների մեթոդը, որի շնորհիվ աստղաձաղկազգիների վեգետատիվ, գեներատիվ օրգանների տարբեր կտրվածքներն ուսումնասիրել ենք ԱրՊՀ կենսաբանության և քիմիայի ամբիոնի լաբորատորիայում՝ թվային մանրադիտակի օգնությամբ:

Մանրադիտակային ուսումնասիրություններից պարզվել է, որ հետազոտված աստղաձաղկազգիները պարունակում են կենսաբանորեն ակտիվ նյութեր, եթերային յուղերով հարուստ արտազատող հյուսվածքի տարրեր: Աստղաձաղկազգիները հարուստ են յուրահատուկ բակտերիասպան հատկություն ունեցող նյութերով, որոնք հանդիսանում են նաև որպես ախտահանիչ և հակաբորբոքային միջոց:

Արցախում տարածված են կաթնբեկի (*Sonchus*) հետևյալ տեսակները՝ կաթնբեկ խորդուբորդ (*Sonchus asper*), կաթնբեկ ճահճային (*Sonchus palustris*), կաթնբեկ դաշտային (*Sonchus arvensis*) և այլն: Հանդիպում է ստորին և միջին լեռնային գոտիներում: Աճում է բացատներում, այգիներում, բանջարանոցներում, թփուտներում, որոշ տեսակներ դաշտային չարորակ մոլախոտեր են: Ցողունը ուղղականգուն է, ճյուղավորվող: Տերևները երկար են, նստադիր, գոգավոր-բլթակավոր: Ծաղկազամբյուղները վահանաձև, հուրանանման ծաղկաբույլերով են, ծաղիկները՝ դեղին: Ծաղկում է մայիս-սեպտեմբերին: Պտուղը սերմնապտուղ է, փուփուլավոր սերմիկ: Մեղրատու է և կերաբույս: Միամյա, երկամյա կամ բազմամյա խոտաբույսեր են, սովորաբար կաթնահյութով:

Եղերդակը կամ ճարճատուկն (*Cichorium*) աճում է ճամփեզրերին, աղբուտներում, առուների և արտերի մերձակայքում, տնամերձ հողամասերում և այլուր: Բազմամյա խոտաբույս է: Ճյուղերը փռված են, ստորին տերևները՝ փորոքամատնաբաժան, իսկ վերինները՝ նշտարաձև ու լայն: Արմատը հաստ է, իլիկաձև: Ցողունն ուղղականգուն է, վերին մասում՝ ճյուղավորվող: Ցողունի վերին մասի տերևները նստադիր են, նշտարաձև, ստորին մասինը՝ փետրաբաժան, ատամնաեզր: Ծաղկազամբյուղները բացվում են առավոտյան, իսկ կեսօրից հետո և վատ եղանակներին փակվում են: Ծաղկաբույլը զամբյուղ է, ծաղիկները՝ երկնագույն կամ բաց կապույտ: Ծաղկում է մայիսի սկզբից մինչև ուշ աշուն: Պտուղը փուփուլավոր սերմիկ է: Արմատները պարունակում են ինուլին, եթերայուղեր, դաբաղանյութեր, C, B խմբի վիտամիններ: Պատրաստուկներն օգտագործում են որպես լեղամուղ

(լյարդի, լեղապարկի բորբոքումների), միզամուղ (երիկամների հիվանդությունների) միջոց, նաև փորկապության, ստամոքսաբորբի, շաքարախտի և այլ դեպքերում: Մատղաշ ընձյուղները, ցողուններն ու տերևներն օգտագործում են սննդի մեջ՝ որպես աղցան, արմատները՝ սուրճին փոխարինող միջոց: Բուժման նպատակով օգտագործում են ամբողջ բույսը, սակայն հիմնականում՝ արմատը: Եղերդակի վերգետնյա մասը մթերում են ամռանը՝ ծաղկման ընթացքում, չորացնում արևի տակ, մանր կտրատում և պահում տուփերի մեջ, իսկ արմատը հանում են սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին, մաքրում հողից, կտրատում և իսկույն չորացնում չորանոցում կամ վառարանում: Պատրաստի հումքը պահում են չոր տեղում՝ թղթով պաստառոված ամանների մեջ:

Օշինդր դառը (*Artemisia absinthium*) - արծաթագույն բազմամյա խոտաբույս է՝ սուր բնորոշ հոտով և դառը համով: Ունի առանցքային ճյուղավորված արմատ և ուղղաձիգ ցողուն՝ արծաթագույն գունավորմամբ: Ստորին տերևները երկարակողմուն են, կրկնակի կամ եռակի փետրաձև ջղավորմամբ, միջին հատվածի տերևները կարճ կորունավոր են, կրկնակի փետրավոր, վերին տերևները համարյա նստադիր են: Ծաղիկները խողովակավոր են, դեղին, հավաքված զամբյուղ ծաղկաբույլերում (նկ. 1):

Նկ. 1. Օշինդր դառը, ծաղկաբույլերը

Զամբյուղը գնդաձև է: Պտուղը գորշ դարչնագույն սրացած սերմիկ է: Դառը օշինդրն ունի միզամուղ, լեղամուղ, ճիճվամուղ, հակաբորբոքային ազդեցություն: Օգտագործվում է աթերոսկլերոզի, դեղնուկի, ռևմատիզմի, ճիճվակրության, ջրգողության, անեմիայի, անքնության, հիպերտոնիկ հիվանդության, միզաքարային և այլ հիվանդությունների ժամանակ:

Առյուծատամը (*Leontodon*) բազմամյա, հազվադեպ՝ միամյա խոտաբույսերի ցեղ է: Արցախի տարածքում հանդիպում է 2 տեսակ՝ առյուծատամ թավոտ (*L. hispidus*), առյուծատամ գանգուր (*L. crispus*): Աճում է ճանապարհեզրերին, չոր, քարքարոտ լանջերին:

Առյուծատամ թավոտ (*Leontodon hispidus*) տեսակի ցողունը ամբողջությամբ ծածկված է սպիտակ մազիկներով, ծաղկաբույլի ծաղիկները լեզվակավոր են, որոնք ունեն երկբլթակ սպի (նկ. 2): Մեղրատու է և գեղազարդիչ:

Նկ. 2. Առյուծատամ թավոտ (*Leontodon hispidus*), մազիկների և ծաղկի սպիի կազմությունը թվային մանրադիտակի X150 խոշորացմամբ

Աստղածաղկազգիների ընտանիքի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ հանդիպում են մարգագետիններում, անտառներում, թփուտներում, ճանապարհեզրերին, չոր, քարքարոտ թեքություններին և այլուր:

Հալնորիկ գարնանայինը (*Senecio rhombifolius*) բազմամյա խոտաբույս է: Ունի արտաքինից գորշ մոխրավուն, ներսից փուխր միջուկով կամ սնամեջ, երկար կոճղարմատ: Կոճղարմատից դուրս են գալիս վերին մասերում ճյուղավոր բազմաթիվ ցողուններ: Տերևները մանր են, ձվաձև կամ նշտարաձև, հերթադիր, ատամնաեզր: Ծաղիկները մանր են, դեղին: Պտուղը փուփուկավոր սերմիկ է: Տարածված է անտառեզրերին, ճանապարհեզրերին, չոր, քարքարոտ թեքություններին:

Անթեմ կովկասյանը (*Anthemis caucasica*) բազմամյա խոտաբույս է: Ունի սպիտակավուն կամ շիկավուն մազիկների խիտ թավոտություն: Տերևները փետրաձև հատված են: Ծաղկաբույլը կազմված է դեղին լեզվակավոր եզրային ծաղիկներից: Սերմիկներն ունեն երկայնակի կողեր: Աճում է խճաքարոտ և քարքարոտ լանջերին:

Կռատուկ մեծը (*Arctium lapa*) երկամյա խոտաբույս է: Ունի ծիրանակարմիր, գնդաձև զամբյուղներով երկսեռ ծաղիկներ: Արմատն առանցքային է, հաստ ու հյութալի, ցողունը ճյուղավոր է, տերևները՝ խոշոր, հերթադիր, սրտաձև, ամբողջաեզր: Պտուղը քիստավոր սերմիկ է: Բույսը կյանքի առաջին տարում տալիս է միայն խոշոր, արմատամերձ, երկար կոթունավոր, լայն տերևներ, իսկ երկրորդ տարում ծաղկում է: Բույսի բոլոր մասերը թարմ վիճակում՝ արտաքին ձևով, օգտագործվում են էկզեմայի, բորբոքային հիվանդությունների ժամանակ:

Խատուտիկ դեղատուն (*Taraxacum officinalis* Wilg.) - բազմամյա կոճղարմատավոր խոտաբույս է: Տերևները բազմաթիվ են, կանաչ, նշտարաձև կամ երկարավուն, ատամնավոր եզրերով: Ծաղկաբույլը զամբյուղ է, ծաղիկները՝ լեզվակաձև, վառ դեղին (նկ. 3):

Ա

Բ

Նկ. 3. Ա - Խատուտիկ դեղատուտի ծաղկաբույլը, Բ - ծաղկի սպին փոշոտման ընթացքում թվային մանրադիտակի X150 խոշորացմամբ

Բույսը սկսում է ծաղկել մարտին: Աճում է ճանապարհեզերին, այգիներում, ցանքերում, արոտավայրերում, մարգագետիններում և այլուր՝ հաճախ տալով հոծ բուսուտներ: Սերմիկները թխավուն են կամ գորշ, բնորոշ սպիտակ փուփուլով, որի օգնությամբ քամու միջոցով սերմերը թռչում, տարածվում են ամենուր: Բուժման նպատակով օգտագործում են ամբողջ բույսը, սակայն հիմնականում արմատը, որը հանում են բահով՝ ուշ աշնանը, երբ թառամում են տերևները, կամ վաղ գարնանը: Բույսի վերգետնյա մասը հավաքում են միայն սահմանափակ չափով՝ ծաղկման ընթացքում: Թարմ տերևները և հյութն օգտագործում են արթերոսկլերոզի, C-ավիտամինոզի, մաշկային, լյարդի, լեղապարկի, ստամոքսի և աչքերի մի շարք հիվանդությունների, ինչպես նաև ճարպերի վատ յուրացման, աղեփքանքի, փորկապության և թուրքի ժամանակ:

Սինձը կամ քոշմորուքը (*Tragopogon*) երկամյա, կաթնանման հյութ պարունակող խոտաբույս է: Ցողունն ուղղական գուն է: Տերևները հերթադիր են, նշտարաձև կամ գծանշտարաձև: Ծաղկաբույլը զամբյուղ է, ծաղիկները՝ լեզվակավոր, սովորաբար՝ դեղին, հազվադեպ՝ ծիրանագույն, մանուշակագույն: Պտուղը երկարավուն, իլիկաձև, սպիտակ փուփուլով սերմիկ է: Աճում է մարգագետիններում, տափաստաններում, անտառի բացատներում, չոր, քարքարոտ լանջերին և այլուր: Դեղատու է: Տերևները, ցողուններն ու արմատներն օգտագործվում են սննդի մեջ:

Կաթնափուշ, մարեմփուշ բժավորը (*Silybum marianum*) երկամյա խոտաբույս է: Տերևները խոշոր են, կանաչ գույնի, բազմաթիվ ճերմակ պուտերով և դրանց միջև անցնող միջնապատերի ցանցով: Տերևաթիթեղի անհարթ եզրերի վրա կան սուր, դեղին փշեր: Ծաղկում է մայիսից մինչև օգոստոս: Ծաղիկները խոշոր են, բաց մանուշակամորեգույն կամ ծիրանագույն, դրանք հավաքված են

զամբյուղների մեջ: Պտուղները փուփուլիկ ունեցող սեմիկներ են: Որպես բուժահումք են ծառայում սերմերը, որոնցից ստացված պատրաստուկները վերականգնում են լյարդի վնասված բջիջները:

Հազարատերևուկը (*Achillea*) բազմամյա կոճղարմատավոր խոտաբույս է: Տերևները փետրաձև կտրտված կամ ամբողջական են, ծաղիկները՝ սպիտակ, խմբված վահանիկաձև ծաղկաբույլերում: Ծաղկաբույլը զամբյուղ է, արտաքին ծաղիկները՝ լեզվակավոր, սպիտակ, դեղին, վարդագույն կամ կարմրավուն, իգական, կենտրոնականները՝ խողովակաձև, դեղին, երկսեռ: Ծաղկում է հունիս-հոկտեմբերին: Պտուղը երկարավուն, տափակ սերմիկ է: Աճում է թփուտներում, մարգագետիններում, արոտավայրերում, գետահովիտներում, քարքարոտ լանջերին, աղբոտում ցանքերը: Տեսակների մեծ մասը դեղաբույսեր են. պարունակում են եթերայուղեր, ալկալոիդներ, վիտամիններ և այլն: Ավելի կիրառելի է սովորական կամ հատվածատերև հազարատերևուկը, որի տերևներն ու ծաղկաբույլերը պարունակում են եթերայուղեր, ալիլիեին ալկալոիդը: Հյութը և թուրմը կիրառվում են ժողովրդական բժշկության մեջ: Պատրաստուկներն օգտագործում են որպես արյունահոսությունը դադարեցնող, վերքերն ապաքինող, ախորժաբեր միջոց: Որոշ տեսակներ մեղրատու և գեղազարդիչ են:

Այսպիսով, աստղածաղկազգիների ընտանիքն ընդգրկում է արժեքավոր դեղատու, ներկատու, գեղազարդիչ, սննդային և համեմունքային բույսեր: Դեղատու և գեղազարդիչ ցեղերից են օշինդրը, հազարատերևուկը, խատուտիկը, կաթնափուշը, կղմուխը, անթառամը, վաղենակը, կռատուկը: Ներկատու ցեղերից են՝ անթեմը, սննդային նշանակության՝ եղերդակը, սինձը և այլն: Մանրադիտակային ուսումնասիրությունների արդյունքում գրանցվել է, որ աստղածաղկազգիների ընտանիքին պատկանող որոշ ցեղերի ծաղկաբույլեր կազմված են միայն լեզվակավոր ծաղիկներից, օրինակ՝ խատուտիկը, որոշ ցեղերի մոտ՝ միայն խողովակավոր ծաղիկներ են, օրինակ՝ օշինդրը: Որոշ ցեղերի զամբյուղների կազմության մեջ տարբերվում են 2 տիպի ծաղիկներ՝ խողովակավոր և լեզվակավոր, խողովակավոր ու կեղծ լեզվակավոր: Խողովակավոր և լեզվակավոր ծաղկաբույլեր ունեն կղմուխը, վաղենակը, լվածադիկը, խողովակավոր և կեղծ լեզվակավոր ծաղկաբույլեր ունեն զինածաղիկը, աշյուծատամը և այլն: Խողովակավոր և ձագարաձև ծաղիկներով ծաղկաբույլեր ունեն տերեփուկի տարբեր տեսակները: Ճարճատուկի զամբյուղները կազմված են նուրբ երկնագույն լեզվակավոր ծաղիկներից, իսկ կռատուկի ծաղկաբույլերը կազմված են միայն խողովակավոր ծաղիկներից, պարուրակի թերթիկներին փոխարինում են կեռիկներ, որոնց շնորհիվ սերմերը հեշտությամբ տարածվում են:

Գրականություն

1. **Բալայան Կ. Վ.** Լեռնային Ղարաբաղի ֆլորան, Սեդմագիր, Երևան, 2014, 25 էջ:
2. **Խրժանովսկի Վ. Գ.**, Պոնոմարենկո Ս. Ֆ. Բուսաբանություն, Երևան, 1986, էջ 154:
3. **Սիմոնյան Ռ.**, Բուսաբանություն, բույսերի անատոմիա և մորֆոլոգիա, Երևան, 2015, էջ 81:
4. **Мартиросян А.**, Энциклопедия лекарственных растений и секреты фитотерапии, Ереван, 2010, с. 85.
5. **Мазнев Н.**, Новейшая энциклопедия лекарственных растений. М. 2008, с. 180.
6. **Новиков В. С.**, Атлас – определитель дикорастущих растений, М, 2008, стр. 390.
7. **Тахтаджян А. Л.**, Жизнь растений, том 5 / 2/, Москва, 1981, стр. 462.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, կ.գ.դ. Հ.Գ.Գալստյանը: